

Az ígéret földje – Amerika A jó társadalom lehetősége vagy lehetetlensége

---

Amerikával kapcsolatban rengeteg a félreértés Európában, amelyek részben gyakorlati, részben elméleti alapúak.¹ Az Amerikát Európából kritizálóknak azt mondhatjuk, telepedjenek át néhány évre az óceánon túlra, és éljék az ottani élet mindennapjait, és utána fogalmazzák meg kritikai pontjaikat. Elméleti szempontból pedig javasolhatjuk, hogy tanulmányozzák az amerikai alkotmány létrehozása idejében megjelent írásokat², majd ezek fényében vizsgálják meg az ország rákövetkező mentalitás-, gondolkodás-, gazdaság-, politika- és társadalomtörténetét. Két dolgot egészen biztos fel fognak ismerni. Egyrészt, hogy annak számára, aki ott növekedett, szakmája és állása van, az élet könnyű és jól szervezett, a szokásos európai bürokratikus terhektől mentes. Másrészt felfedezi, hogy a kifejezések egészen mást jelentenek, mint Európában. Például, amikkel Európában, főleg Kelet-Európában hatalmi csoportok játszadoznak, a „konzervatív” és a „liberális” fogalmak. Ez utóbbit lefoglalták az egykori konkrét kommunisták, akiknek konkrét kezén konkrét vér szárad – és máig meg akarják mondani maguk vagy nevelt utódaik, hogy mi történjen Kelet-Európa országaiban. Magyarországon például liberálisnak kiadva magukat próbálják a nyugat-európai közvéleményt saját hataloméhségük szolgálatába állítani azáltal, hogy a kétségtelenül lassan induló polgárosodási és demokratizálódási folyamatokat támadják és a tényeket saját szájízük és céljaik szerint alkotják és kommunikálják.

Amikor tehát azt olvassuk, hogy Russell Kirk konzervatív gondolkodó, akinek fő műve *The Conservative Mind*, akkor fenn kell tartanunk, hogy ez a konzervativizmus nem az a konzervativizmus, amit Európában annak hívnak. Ugyanígy, amikor Deweyt vagy Rortyt liberálisnak vagy baloldalinak mondják, az távolról sem felel meg a kelet-európai szóhasználatnak.

Egészen nyilvánvaló, hogy Amerika alapelve a lehető leghaladóbb, legmodernebb, legújabb, amit az emberiség valaha létrehozhatott és létre képes hozni. Nem amerikai, hanem európai alapelv, amelynek kialakulásához és ideális megszilárdulásához kétezer évre volt szükség. Nem meghatározottan jó, hanem határozottan és megkerülhetetlenül nyitott a jó felé. Az eszményinek elgondolt individuum meggyőződésén alapuló és egyezményesen elfogadott jog szelíden és az egyén szándéka felől, onnan indulva *kényszeríti* a társadalmat a jó felé haladásra. Ennél jobb és nagyobb nem gondolható. Kimondva érthető és csak az esztelen (*insipiens*) mondja szívében, hogy ez nem jó. Szent Anzelm ontológiai istenérve logikája szerint.³ Az amerikai alkotmány nem a jót határozza meg, hanem a jó, azaz az igazságosság felé haladás procedúráját határozza meg és követeli meg, amely soha nem éri el magát a jót, de mindig afelé halad. Az amerikai konzervatív és az amerikai liberális ugyanazon az oldalon van, az alkotmány szavai szerint „mi, a nép” oldalán, ahova ők is tartoznak egyénekként, annak a közösségnek a tagjaként, amely a legtöbbet akarja kihozni az emberből. Európából nézve az amerikai konzervatív és az amerikai liberális egyaránt az igazságos társadalom felé akar haladni, ennek érdekében az újat, a megújulást keresi. Ez a gondolkodás Ralph Waldo Emerson munkássága nyomán ellenáll a fogalmak és eszmék európai tradicionalista, múltba kapaszkodó értelmezésének. Amerika alkotmánya elvi szinten mindenkitől és mindenkinek szól, minden egyes embert bennfoglal mint alapítót és eleve kizárja a politikai

árokásást, hiszen mindenki ugyanazon az oldalon van. A társadalmi és a politikai igazságosság lehetősége közös keresésének oldalán. A pártosodás szószólóit, az árokásokat az amerikai alapítók a demokrácia sírásóinak tartják.

Számtalan példán meg lehet mutatni a különbséget az európai és az amerikai gondolkodásmód között. Nietzsche Emersont legnagyobb mesterének nevezte, aki olyan közel áll hozzá, mint senki más. Kézzele másolta az amerikai esszéista szövegeit, hogy kezébe átömlesztődjék stílusa. Ám a fogalmak nem maradtak rezisztensek a transzfúzióra: amerikaiból európaivá transzformálódnak. Emerson amerikai géniuszából Nietzschénél felsőbbrendű ember lesz, miközben szinte szó szerint ismételi mindazt, amit Emerson az amerikai zsenialitásról írt⁴.

Hegel köpönyege alól Amerikában az egységet, együttműködést, szolidaritást, társadalmi békét, a minél magasabb szintű általános és egyetemi oktatást sürgető Dewey lép ki, Európában pedig az árokásó Marx és a vérszomjas Lenin. Folytathatnánk a sort. A felvilágosodás Amerikában az Egyesült Államok alkotmányához vezet, Franciaországban terrorhoz. Amerikában élnek a fogalmakat, a fogalmak az élet részei, módosítják őket, ha a közös élet megköveteli. Európában a fogalmakat és értelmezésüket a hatalmon lévők birtokolják, melyekkel uralmukat biztosítják, ha kell, vérfürdő árán.

Russell Kirk rávilágít a különbségre, „a joguralomból bontakozott ki az alkotmány” (59.) – állítja, azaz már eleve tiszteletben tartották egymást az emberek, nem kellett a fogalmakat főjogászoknak és királyi tanácsosoknak definiálni. „Az amerikai alkotmányból, akárcsak a britből, »hiányoznak azok a jognyilatkozatok és -meghatározások, amelyeket a külhoni alkotmányozáspárti gondolkodók nagy becsben tartanak«. A jogok alkotmányos kinyilatkoztatása fabatkát sem ér, ha »megfelelő jogorvoslati rendelkezés nem biztosítja a meghirdetett jogok érvényesítését.” (uo.) Ez a gondolkodás iránya Amerikában: az egyes embertől a törvényig, az egyes ember kisközösségi gondolkodásától a nagytársadalomig és annak jogi fogalmaiig, és nem a fordított, európai fensőbb-ségi, hatalmi, lefelé beszélő irány.

Ehhez képest a közép-európai jog mindmáig a római és francia jogalkotás hatása alatt áll, melynek mellékhatásai jól ismertek olyan nevek alatt, mint jakobinizmus, bolsevizmus: „A forradalmi Franciaországban »az 1791-es alkotmány kikiáltotta a lelkiismeret szabadságát, a sajtó szabadságát, a nyilvános gyülekezéshez való jogot, a kormánytisztviselők felelősségét. Soha nem volt azonban olyan korszak az emberiség ismert történetében, amikor mindezek a jogok olyan bizonytalan lábon álltak volna, mondhatnánk, szinte már nem is léteztek, mint a francia forradalom tetőfokán.« Dicey mellékes (körülbelül 1884–85-ös) megjegyzését talán avval kellene kiegészítenünk, hogy ezeknél még rémületesebb dolgokat követtek el a szovjet alkotmány nevében, amely csak kendőzte a rettenetes »proletárdiktatúrát«, miközben nagyvonalúan megadott minden jogot, és hagyta egyidőben mindet figyelmen kívül.” (60.) Franciaország, Szovjetunió, közte Közép-Európa, megannyi kényszer, az évszázados fejlődés, a publikum jogérzése fejlődésének megtörése állami lefejezésekkel, terrorral. A diktatúrát, a saját polgár állami pusztítását, a társadalom végleges megosztását az egyenlőségre hivatkozó baloldali francia forradalom találta föl. Franciaországban és a szovjet országokban az állam szembefordult polgáraival, ahelyett, hogy eredeti rendeltetése és értelme szerint védte volna őket. Igazságosságról és békéről papoltak, miközben pusztítottak és romboltak. Összetörték, széttziláltak minden olyan jogérzést, amelynek kialakulásához az angol-szász példa alapján fél évezredre volt szükség. Ez a klasszikus baloldal műve: Platón, Hobbes és Kant által elgondolt szerződésen alapuló, polgárait védő állam megcsúfolása, önmagából kifordítása, az emberek életének pokollá tétele.

Russell Kirk könyvében bemutatja, hogy a jogot értő, követő, azt egyénenként jó-nak és fenntartandónak elfogadó állampolgári beállítódás kialakulása sok évszázad békés fejlődésének eredménye lehet. Ilyenről Kelet-Európában nem beszélhetünk. Arról viszont igen, hogy azok az emberek, akik haszonélvezőiként fenntartották a diktatúrát, a véres leszámolások rendszerét, akik az állam saját polgárait lelőtték az országhatáron, ha valaki megpróbált áthatolni a szögesdrótokon (akkoriban nem a migráció hívei voltak), személy szerint ugyanezek az emberek az új millennium kezdetének Magyarországon liberálisoknak nevezik magukat, és Brüsszelben árulkodnak, hogy egy a jogot és a jogkövetést évezredek késéssel tanuló ország állítólag nem demokratikusan viselkedik. Szerintük. Russell Kirk azonban válaszol nekik, mondván, „[a]hhoz, hogy virágozzék, a joguralomnak mély gyökerekkel kell rendelkeznie; az írott alkotmány önmagában merő csapda és káprázat”. (60.) Csapda és káprázat, egyelőre ezeket kellene felismerni, kikerülni vagy felszámolni.

De ki is hozza létre az Egyesült Államok alkotmányát? „Mi, a nép.” Szó szerint:

„Mi, az Egyesült Államok népe, annak érdekében, hogy tökéletessé tegyük az Uniót, megvalósítsuk az igazságosságot, biztosítsuk a belső nyugalmat, gondoskodjunk a közös védelemről, előmozdítsuk az általános jólétet, biztosítsuk a szabadság áldásait magunk és utódaink számára, meghatározzuk és bevezetjük az Amerikai Egyesült Államok jelen alkotmányát.”⁵

Egység, igazságosság, béke, védelem, jólét, szabadság. Sehol egy árok, sehol egy burzsoá–proletár ellentét. Közös erőfeszítéssel kívánják megvalósítani a legjobbakat az emberiség számára. Aztán az első cikkely máris a jogalkotás és a hatalomelosztás kérdéseivel foglalkozik, a megvalósítás technikájával együtt. Nem azonnal akarják az igazságosságot, hanem az oda vezető módszert, egy utat, amely soha nem éri el célját, mert a világ állandó változása során az igazságosságnak is mindig új formái lesznek. Amerikában soha senkinek eszébe nem jutott az alkotmányozás óta, hogy az igazságosságra *instant* el lehetne jutni, néhány kolléga vagy népcsoport kivégzésével. De az sem, hogy valamelyik külföldi államnak vagy szervezetnek kellene panaszkodni a politikai megerősödés érdekében. Bízna a közösen alkotott intézmények hatékonyságában.

Amerika alkotmánya egyetemes tervezet. A létrehozók szándéka szerint nem etnikumokra, nyelvekre épül, hanem az emberiség legnagyobb eszméire. Az ott élő emberek közösen létrehozzák az *Amerikai Egyesült Államokat* a jó együttélés, virágzás érdekében. A prosperitás legfontosabb összetevője a törvény előtti esély egyenlősége, vagyis az igazságosság. Ha az okság az univerzum cementje, ahogy David Hume mondta, akkor az igazságosság a társadalomé és a jogi-politikai berendezkedése. Az alapítók nagyon is tudatában voltak, hogy ritka történeti alkalom az övék. Sem előttük, sem utánuk nem lesz lehetőség zöld mezőre új országot alapítani, melynek hatalmas forrásai, méretei, lehetőségei vannak.

Az alapítással sok egyéb mellett két nagyon fontos dolgot is kimondtak. Az egyetemes értékek a meghatározók és az eddig ismert régi, egyedi nyelveken, népszokásokon, népek, nemzetek történeti elbeszélésein, mondáin, szokásain alapuló politikai-jogi együttélési formák nem játszanak szerepet. Aki szabadságában, minden kényszerből mentesen az Egyesült Államokba akar jönni, az törvénykezését fogadja el önként (vagy szabadságában ne válassza ezt az országot). Ha ténylegesen ide jön, *azzal* el is fogadja tényszerűen a kényszer, hogy felszámolja, maga mögött hagyja régi etnikai vagy nemzeti alapon formálódott kulturális azonossága jogi vagy politikai vonatkozását.

A szabadságjog egyetemességéből kifolyólag minden egyén és minden szabad egyének által létrehozott csoport ápolhatja régi kulturális hagyományait, miközben tiszteletben kell tartania minden más egyén hagyományát és érzékenységét. A régi népi vagy nemzeti tradíciók nem lehetnek politikai tényezők és mozgatórugók. Egyetlen elv minden ember azonos értéke és a törvény előtti egyenlősége. Az alkotmány a tizenharmadik század végén jogi vonalat húz az alkotmány előtti és utáni idők közt. Aki később veszi föl az állampolgárságot, annak számára a felvételtől húzódik ez a vonal. A történelmi sérelmek ettől fogva nem játszhatnak szerepet a politikában és a jogban.

Ebben a gondolatmenetben két csoportnak kétségtelenül különleges státusa van, az őslakosoknak és a feketéknek. Ők, illetve felmenőik ugyanis nem önként választották az Egyesült Államokat. Ezért részükre alkotmányos keretek közt különleges bánásmód járhat, és kell járnia.

Az alkotmányozók figyelembe vették, hogy az ember széthúzásra hajlik, saját érdekeit keresi, pártosodik és minden feltételét teljesíti annak az anarchiának, amellyel szemben Hobbes megfogalmazta államelméletét. Éppen ezért tettek kísérletet arra, hogy olyan jogi-politikai szerkezetet alkossanak a békés együttélés érdekében, amely nemcsak megakadályozza a pártosodást és az anarchiát, de még motorként, energiaforrásként is használja az emberek önzését, a saját jobb életre való törekvését.

Amerika a bevándorlóknak a tizenhatodik század óta az ígéret, a lehetőségek földje volt, ahova el lehetett menekülni és új életet lehetett kezdeni. Természetesen nem volt előre lejátszva, hogy egyetemes rablóvilág vagy a jó és a jog birodalma fog-e kialakulni. A földrésznyi ország területén egy időben ugyanúgy megjelent a legsötétebb rabszolgatartás és kereskedelem, mint az újangliai puritánok radikális moralitása. Az alkotmányozók a kereszténység és a filozófiatörténet hagyományából táplálkozva a jó alapjait próbálták lerakni. Nem a diktált és kikényszerített jó tartományát, hanem a szabadságból és felelősségből, önuralomból és találékonyságból eredő emberi virágzását. És valóban, a tizenkilencedik században elképzelhetetlen mértékű bevándorlás, gazdasági és kulturális fellendülés vette kezdetét. Chicago lakossága például 1850 és 1890 közt harmincezerrel egymillióra nőtt. Összehasonlításként képzeljük el, hogy olyan jogi és gazdasági életfeltételeket biztosítunk, melynek következményeként Szekszárd, Pápa vagy Hajdúböszörmény lakossága negyven év múlva eléri az egymilliót. A világ minden részéről úgy áramlottak ide az emberek, hozva tudásukat, elszántságukat és reményeiket, mintha az ország megváltóként hívta volna őket, „gyertek hozzám megfáradtak, itt felüldést nyertek”. Mintha Máté evangéliuma hívására válaszoltak volna:

„²⁸Gyertek hozzám mindnyájan, akik elfáradtatok, s akik terhet hordoztok – én megkönnyítlek titeket. ²⁹Vegyétek magatokra igámat, és tanuljatok tőlem, mert szelíd vagyok és alázatos szívű, s megtaláljátok lelketek nyugalomát. ³⁰Az én igám édes, és az én terhem könnyű.”

Amerika felszólítás volt a világ valamennyi emberéhez; hogy jöjjön Amerikába, vagy valósítsa meg az egyetemes igazságosság elveit ott, ahol él. Az iga az új alkotmány, ahol a törvényt szigorúan be kell tartani, de szabadságunkban és felelősségünkben a törvényt „mi a nép” hozzuk és mindannyiunk közös szabadságát és érdekét szolgálja.

Örömhír volt a népeknek, az örömhír földivé tétele. Eljött az idő, amikor minden népnek az evangéliumok felszólításának megfelelő berendezkedéssel országot hozhatunk létre. Ám olyan evangéliumokéinak, amelyeket kétezeröttszáz éve a filozófiában is pallérozódó értelem olvas. Nem kényszerítjük rád a legjobb értékeket, mert az a legrosszabb

érték megvalósítása lenne, a szabadság elvétele, hanem szabadságodat alkotó felelősségre hivatkozunk. Ez a módszer éppen ellentéte volt a jó félszáz évvel később Marx által erőltetettnél, ami az egész világot tűzben égette és vérbe fojtotta volna. A Bibliából Amerika az evangéliumokat, Marx az apokalipszist akarta a földre hozni. Az amerikaiak bármilyen politikai oldalhoz is tartoztak, mindig egyetértettek Rortyval, aki szerint „nekünk amerikaiaknak nincs szükségünk arra, hogy Marx megmutassa az újraelosztás szükségességét, vagy hogy elmagyarázza, hogy az állam gyakran nem volt több, mint a gazdagok és hatalmasok végrehajtó bizottsága”.⁶

Az alkotmány és a politika Amerikában az elmúlt két és fél évszázadban mindig viták kereszttüzeiben állt, melyek egészen polgárháborúig fajultak. A fegyveres belviszály különös sajátossága volt, hogy egyik oldal sem kérdőjelezte meg az alkotmány szükségességét. Továbbá a vitákban fel sem merült, hogy nem maguknak kellene megoldani problémáikat, és hogy nem maguknak kell hozzá az elméletet is megalkotni, ahelyett, hogy más nemzetek bábáskodására vagy atyáskodására várnának.

Akkoriban senki nem gondolt arra, hogy az alkotmányt fehér férfiak hozták létre, és ez egyszer majd a jó együttélés akadálya lehet. Ha akkor fehér férfiak nem hozták volna létre az alkotmányt, ma minden bizonnyal nem lenne senki, aki bírálná ezt a körülményt. Nemcsak azért, mert alkotmány nem lenne, de azért, mert ő sem létezne, legalább is mint olyan állampolgár, aki szabadon nyilváníthat véleményt. A jövő jó társadalmát tervezték meg, részben rabszolgatartók leszármazottai vagy maguk is rabszolgatartók, az alkotmánnyal a rabszolgatartás felszámolásának folyamatát is elindították, saját szolgálataikat felszabadították. Az alkotmány első nagy értelmiségije, Ralph Waldo Emerson, új teremtésről, új kultúráról beszélt, a korábbi kultúrák bábáskodásának elvetéséről, az új amerikai értelmiségiről, amely saját morális forrásaiból építi föl civilizációját. A világnak Amerika általi megváltását hirdette, az evangéliumi megváltás földi betetőzését, megjelenítését és elővételezését. Mint a keresztségben, Amerikában is új lesz az ember, aki felveszi az állampolgárságot, még a nevét is megváltoztathatja az új élet, az új keresztség jegyében.

John Dewey az amerikai alkotmányt a világ nyolcadik csodájának tartotta, és azt állította, új gondolkodásmód, új logika vezethető le belőle, mely nem ismeri a hierarchiát, az elnyomást, a kétértékű logikát, hanem csak az emberek természetes egyenlőségét. Vessük el a múltat, legyünk újak, morális törvények megalkotói, nézzünk előre – hangzott a felszólítás.

Az önkéntes rabszolgafelszabadítás, a jó alapítás azonban sajátos következményekkel is járt. A huszonegyedik század első felében az került napirendre, hogy az európai eredetű fehér bőrszínű lakosság azért lehet uralkodó helyzetben, mert elnyomta, kizsákmányolta, kirabolta a más bőrszínűeket. Ezért most vezekelniük kell, át kell adniuk helyüket a színesbőrűeknek. Az „eurocentrizmust” mint egyetlen kultúra uralmát el kell vetni, teremtsünk multikulturális világot, a feketék, ázsiaiak, dél-amerikaiak, óceániaiak történelmét, kultúráját és szokásait is ismerjük meg és hagyjuk érvényesülni. Az nem merül föl a követelésekben, hogy ezek a kultúrák a maguk országaikban érvényesek, és a feketék kivételével a legtöbb amerikai éppen az ottani viszonyok, együttélési módok elől menekült.

A feketék esetében elgondolható olyan műltfeldolgozás, hogy megfontolják, szeretnének-e visszatérni oda, ahonnan erőszakkal elhurcolták őket, avagy elfogadják a számukra is új világot alakítók és biztosítók ajánlatát az alkotmányos jólétre. Egy harmadik lehetőségként azt lehetne elképzelni, hogy az ő eredeti afrikai kultúrájuk alapján követelnék az Egyesült Államok alkotmányának újjá alkotását. Ennek azonban több

akadály is van. Egyrészt a legtöbb fekete nem tudja, milyen törzsből érkezett, és ott milyen erkölcsök uralkodtak. Továbbá a feketék az Egyesült Államok lakosságának hozzávetőleg tíz-tizenöt százalékát alkotják, és nem valószínű, hogy a többség kívánna ilyen átalakulást.

Russell Kirk szembeszáll az általa „libertáriusnak” nevezett mozgalmakkal, amelyek hadtestét, ahogy írja, „némely harcias feketék és fehér radikálisok, azaz az egykori polgárjogi aktivisták maradékai, illetve azon diákcsocsolatok [alkotja], amely kiátkoz mindent, ami nem popkultúra.” (17.) A múlttól való elfordulás, az előrenézés, a felszabadulás nem megy egyik percről a másikra, sőt egyik századról a másikra sem. Hiába az észszerű, racionális megalapozás, a formális demokrácia létrehozása, a jelek szerint számos tényező akadályozza ideálishoz közelítő megvalósulását. Ilyen például a racionalitás hiánya. Ha egy rendszer az észszerűségre, az önuralomra, a szabadságra és az ezzel együtt járó személyes, egyéni felelősségre épít, akkor azzal a kockázattal kell szembenéznie, hogy nem minden egyes ember, akár csak nagyon kevés ember képes észszerűen, önuralommal, a szabadság megértésével és megélésével, azaz felelősséggel az életét vezetni.

Dewey nem véletlenül sürgette, hogy a demokrácia csak akkor erősödhet és stabilizálódhat, ha lehető legmagasabb szintű oktatást kap mindenki, és az oktatást nem kényszernek, hanem saját embersége kiteljesedésének éli meg. A békés, széleskörű együttélés kíván bizonyos tiszteletet a másik iránt, finomultságot (ezt jelenti a francia *raffiné, raffinée* kifejezés, amit rafinálnak fordítanak, de mást értünk rajta, mint amit az eredetiben jelent), ami feltehetőleg sok generáció egymásra következő családon belüli képzését feltételezi. Ezt elérni egy országban lehetetlenség, ha nincs egyetértés az általános emberi és nevelési értékekről, az ezekre alapozott alkotmányról.

További tényező az, amit a még talán fel sem talált kifejezéssel, történeti pszichológiának nevezhetnénk, és aminek egyik megnyilvánulása a transzgenerációs trauma. Amikor családok, közösségek továbbadják nemzedékeken keresztül, hogy más népek, népcsoportok elnyomták, pusztították őket, és hagyományozzák az ellenszenvet, a viszálygás vágyát, az elégtétel követelését. Különösen is erőssé válhatnak ezek az érzelmek, ha korábbi elnyomás következményeként értelmezhető a későbbi anyagi, pénzügyi és kulturális hátrányos helyzet.

Létezik egy ideológia, az elmúlt kétszáz év legkárosabbja és legpusztítóbbja, a marxizmus, amit ebben a művében nem nevez nevén a szerző, csak utal rá. „A 20. század végén ... a tudomány fellegvárain belül működnek az öröklött kultúra legkonokabb ellenfelei: a forrongó hatvanas években megtépázott jellemű, megkeseredett ideológusok, akiknek feltett szándéka lerontani mindazt, amit régtől fogva igaznak és nemesnek tartanak. Az egyetemeken a kultúra állítólagos őrei közül néhány mindig átváltozik kultúramombolóvá. Rágcsálókként marják szét a társadalom alapjait, éppen annak megfelelően, ahogyan Karl Marx ösztökélte kora értelmiségét.” (uo.) Ezek a körök ahelyett, hogy Emerson felszólítását követve tanúlással és önfegyellemmel, a felelősség vállalásával új történelmet hoznának létre, éppen a legjobb elvekre hivatkozva, az „esélyegyenlőség nevében történelmi hamisításoktól sem riadnak vissza, és kikiáltanak a gondolkodás proletárdiktatúráját is az amerikai egyetemeken. Az irodalomkutatásból kitorölnék Platón és Arisztotelész, Dante, Cervantes és Shakespeare” (18.) műveit, mivel azok az elnyomó „Európa központúság” megnyilvánulásai.

A marxizmus és mai fő megjelenési formája, a baloldali liberalizmus legnagyobb bűne az emberiség, emberiség ellen, hogy a letűnt manicheizmus gondolkodásmódját és beállítódását visszahozta és terjesztette. Természetesen nem a tanok szintjén, hanem

abban a végzetes tévedésben, hogy a rossz princípiuma ténylegesen létezik, itt van köztünk, megtestesült az „elnyomónak” nevezett „osztályokban”, aminek következtében a társadalom eleve jókra és rosszakra oszlik. Az osztályok, később világnézetek között árkok vannak, amelyeket csak erőszakkal lehet betemetni. A rosszak elpusztításával. Az árkokat a legyőzött rosszak testével kell feltölteni. Máni utódainak mániája (a mánia kifejezés nem „Máni” nevéből származik), hogy a történelem a fény és a sötétség harca, osztályharcok története, az elnyomók és elnyomottak harcáé. Marx korában a tőkés és a proletár álltak egymással szemben, ám a szembenállás azóta számos átalakuláson ment át. A valójában a mindenkori politikai, kommunikációs, akadémiai hatalom megszerzésére irányuló gondolkodásmód lényege, hogy azonosítani kell az ellenséget, közte és köztünk árkokat kell ásni, majd ezeket az említett módon be kell temetni. Megássuk az árkot, a fogalmak szintjén, jó egyetemi állásokban aztán felkiáltunk: temessük be! Sorba belelőve azokat, akik eddig nem is tudtak árkokról, de a baloldaliak meghatározása szerint az árok túlsó oldalán vannak. Mindaddig, amíg erőszakkal be nem temetik az árkot, és maguk ugranak a betemetés dombjára, a hatalom egy újabb bástyájára, hogy onnan körültekintve újabb árkok ásására adjanak utasítást.

*

A marxizmus, ahogy Paul Tillich hangsúlyozta, valójában vallás volt, melynek véráldozatra volt szüksége. Ezt az általa szabadon definiált rosszakban, az elnyomókban, az úgynevezett uralkodó osztályban találta meg. Az áldozatok vérében akart megtisztulni, „mint minden fundamentalista szekta, a tisztaságra helyezte a hangsúlyt. Lenin ... a büntől való teljes szabadságot követelte, és elhajlás nélküli engedelmességet”.⁷ Minden állam, amely polgárai ellen fordul, a legszörnyűbb szörny, amit az emberiség kitalálhatott, hiszen kirángatja az embert saját bőréből, saját életéből, sorsából. A totális diktatúra életben maradtainak legnagyobb része demoralizálódik, nem hisz többé sem erkölcsben, sem államban. „Képtelen vagyok nagy különbséget látni a Hitler elleni és a Sztálin elleni harc között”⁸, állapítja meg Rorty. Russell Kirk *The Conservative Mind* című könyvében a marxizmust a legutálatosabb ideológiának nevezi: „A marxizmus és leágazásai a britek és az amerikaiak szemében undorítóknak látszott, miután alkalmazott változatát bemutatták a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségében.”⁹ A látvány természetesen nem a britek és az amerikaiak privilégiuma volt. Kelet-Európában ez ráadásul nemcsak látvány volt, hanem pusztító valóság.

Russell Kirk teljesen egyetértene Rortyval, habár nem idézi, feltehetőleg mivel az általa bírált Dewey követőjének tartotta. Az amerikaiak éppen az európai szörnyűségek elől menekültek Amerikába, és az a véleményük, hogy a felsorolt örültségekkel, predemokratikus, gyilkos eszmékkal szembe kell szállni, mégpedig azon beállítódás és világnézet erejével, amely Amerikát létrehozta. Kirk az amerikai hagyomány négy fő tartóoszlopát azonosítja, melyek a közös nyelv, a jog uralma, a képviselői kormányzás és az „erkölcsi corpus.” (21–22.)

Az angol nyelv

A szerző szerint az angol nyelv egyszerűsödési folyamaton esett át, és különösen alkalmas, hogy sok ember gyorsan megtanulja. Rendkívül hajlékonyságával és egyszerű grammatikájával képes kultúrák, életmódok összekapcsolására. Rövid nyelvtörténettel mutatja be, miként vált az angol befogadó és összekötő nyelvvé. Ez a rész a könyv legvitathatóbb része, hiszen szükségszerűségként állítja be a véletlent. Az angolok, geográfiai adottságaiknak köszönhetően, szám szerint Amerika legnagyobb benépesítői lettek, nyelvük terjedése helyzeti előnyükből adódott. Irodalmi szerzőik hatása a

nyelv világméretűvé válásával magyarázható, Shakespeare és T. S. Eliot nagyságának kétségbe vonása nélkül. Russell Kirk bemutatja újangliai telepesek könyv- és művelődéséségét, a korai egyetem alapításokat. Az első maradandó közösséget Plymouthban 1620-ban hozták létre, és 1632-ben már Harvard megalapította iskoláját Boston mellett. Azzal is érvel, hogy az összetett szerkezetű nyelvek, a német, a francia képtelenek lettek volna azt a demokratizáló hatást kifejteni, mint az angol. Ezekben az értékelésekben jogosan kételkedhetünk, bármely nyelv képes lehet a magaskultúra, a demokrácia hordozására és az emberiség kulturális kincse felvételére. Másrészt viszont el kell fogadnunk a szerzőnek az angol nyelvhez kapcsolódó történeti fejtegetéseit, mely bemutatja az éppen ezen a nyelven kialakuló és a közös jogfelfogásban (*common law*) manifesztálódó erős demokratikus társadalmi kötőerőt, amely döntő szerepet játszott Amerika kialakulásánál.

Kétségtelen, ha egy nem angol nyelvű szerzőtől hasonló dicshimnuszt olvasunk saját anyanyelvéről, nyelvi sovinizmussal vádolhatnák. Ha egy magyar vagy román szerző írna hasonló kirekesztő univerzalizmussal saját nyelvéről, felkiáltanánk, mit képzel magáról? Hogy nyelve egyetemes, továbbá hordozza az emberiség és a történelem értékeit? Mindenki ezt érzi anyanyelvéről. Az anyanyelv a mindenség. Az angol nyelv világnyelv lett, egyre több ember világa, és ha mindenki azt beszéli, nem lehet sovinizmus hordozója. Tekintettel arra, hogy az ember nem tehet arról, hogy milyen nyelvre születik, és arról sem, hogy számára azon nyílik meg a világ, nyilvánvaló, hogy a nyelvi elfogultság vagy nyelvi nacionalizmus fogalmát megértő módon kell viszonylagosnak tekintenünk. Szeresd a saját nyelvedet, de fogadd el, hogy más is szereti a sajátját. Aki ismeri a szeretetet, nem féltékeny és nem vitatja el mások szeretetigényét és jogát saját nyelve iránt. Megbocsáthatjuk hát Kirk nyelvi nacionalizmusát, elismerhetjük az angol nyelvet beszélők bizonyos értelemben szerencsés voltát, és hogy ez az első modern demokrácia nyelve, sőt anyanyelve. Mindezek mellett a nem angol anyanyelvűek azt kérhetnék viszonzásképpen, hogy saját eredetünk szeretetét az angolul beszélők is fogadják el. Ebből a nézőpontból kimeríthető a kifejezés minden értelmében az, amit kettős mércének neveznek. Kettős mércéje csak annak van látszólag, akinek egy sincs valójában.

A közös jog – common law

Az angol nyelv hordoz egy jogot, amelyet az egész világon elterjesztett – ahol angolul beszélnek. Ez a közös jog, amelyet nem felülről diktálnak, nem a király, nem a parlament rendel el, hanem az emberek, minden ember jogérzéke fejleszt ki hosszú távon, évszázadok alatt. A jog az emberek gondolkodásába és szívébe van vésve, a közös igazságosság érzék révén. Ahogy az óvodában a gyermek észreveszi és már hároméves korában tiltakozik benne valami, ha uzsonnára társa mindig és rendszeresen nagyobb zsíroskenyeret kap, hasonlóan tudja minden ember minden esetben közvetlenül, ha igazságtalanság történik. Az igazságosság és az igazságtalanság manifesztációi minden ember számára azonnal nyilvánvalók.

Ha innen nézzük, a társadalom individuális szubjektuma, az egyéni nyelvhasználó felől, a közös jog eredetileg nem a demokrácia intézményéből jön, hanem a demokrácia jön a közös jogból. Ha az igazságosság az, amiben egyetértünk, akkor hozzászokunk, hogy egyetértésünket újra meg újra megerősítsük. Igazságos az, hogy mindenkit eredetileg, emberi mivoltában tisztelünk és minden egyes embert eredeti emberi mivoltában a másik emberrel egyenlőnek tartunk. Minden egyes embert azért tisztelünk, mondja Immanuel Kant, mert a jó lehetősége a világban. Az emberek közös igazságkeresése és a közösen kialakított jog a demokrácia és a közös jó lehetősége a világban.

Márpedig, ha az angol nyelv ezt a közös jogalkotást hozza magával, akkor el kell fogadnunk, hogy az angol nyelv a demokrácia küldötte, motorja, megvalósítója a világban, és ebben az esetben kitüntetett szerepét, és különös értékét is el kell ismernünk.

A római jog és a kontinentális európai jog, csúrheljük-csavarhatjuk, a fensőbbiség, az állam, az adószedő rendfenntartó joga, szemben az adófizetővel, az életét adóval. Márpedig azé a jog, az életre való jog, aki az életét adja, aki az adót befizeti. *No taxation without representation*, nincs adófizetés képviselő nélkül. Nem fizetek, ha nem véded az életemet. Nem adjuk az életünket, ha nem kapjuk vissza, hiszen nincs másunk, csak az életünk. Ha mindent odaadunk, mindent is vissza kell kapnunk. Ez a minden az igazságosság. Aki életet vesz, adjon is életet. Ez lehet minden demokrácia alapja, ahogy ez volt az amerikai függetlenségi mozgalom legeredetibb jelmondata is.

A felülről diktált jog az uralom joga, a kiskorúsítás, a felelőtlenség joga. Ha viszont Te magad, egyénként diktárod a jogot, akkor rádöbbensz felelősségedre, törvényhozó mivoltodra. Érthetetlen is, hogy miután a közös jog előnye nyilvánvaló az igazságossághoz közelítő társadalmi berendezkedés szempontjából, miért nem tér át erre egyre több ország. A kérdésre történeti tényekkel válaszolhatunk, a jog konzerváló ereje annyira erős, hogy az Egyesült Államokban a francia alapítású Louisiana állam továbbra is megtartja vegyes jellegű (római és angolszász eredetű) jogalkotását, melynek része a felülről irányítottág.¹⁰

Az angolszász világban a szerző szerint a törvény elsőbbséget élvez az együttélés kialakítása során, mert csak így lehetséges a társadalmi béke. A „jogrendszer célja, hogy fenntartsa a békét, azaz megelőzze az erőszakot és a csalást”. (41.) Ez minden egyes polgár érdeke, és a legtöbb polgár támogatja is. Ennél fogva nincs biztosabb jogalap, mint a közös jogalkotás és végrehajtás, a *common law*. A bírók jogának is hívják, mivel nem kodifikált, hanem a szokás és a korábbi esetek alapján tájékozódnak a bírók. A közös jog a békés emberi életet szolgálja, célja „az igazságosság és a tulajdon fenntartása, a belső béke megóvása rendőri erő által”, az adók bevétele és a hadsereggel való külső védelem biztosítása. (uo.) Az egyén a saját javát védi, így az angolszász „jog jelentős részben a tulajdonrablás vagy igazságtalan elvétel elleni védelem”. (51.) A „tulajdon védelme teszi szükségessé az államhatalmat magát”, állapítja meg a szerző. (52.) Miután a tulajdon polgári jogként létesül, amit az állam biztosít, a „tulajdon elvehető – a fő hatalom erejénél fogva –, ha a közjó komolyan megkívánja”. (52.) Ez lehet büntetés, de lehet például egy közút építésének szükségessége, amikor megfelelő kártérítést kell adni. A tulajdon állami biztosításának és elvehetőségének elvét a közös jogra épített társadalmakban nem lehetett volna abszolutizálni, mint ahogy az a Szovjetunióban történt. Az egyénre alapozott és következetesen végig vitt jogérvényesítés vezetett oda, hogy a szerző megállapítása szerint „a személyes szabadság és biztonság szintje meghaladja mindazt, amit Nyugat-Európa vagy a világ bármely része nyújt.” (57.)

Russell Kirk szerint az angolszász brit kultúra második pillére, a közös jog, mivel az egyénből indul és jogalkotásában is az egyénre támaszkodik, így mindenki támogatására is számíthat. „Ahhoz, hogy virágozzék, a joguralomnak mély gyökerekkel kell rendelkeznie; az írott alkotmány önmagában merő csapda és káprázat.” (60.) Ha a jog nem az emberektől és általuk jön, ha nem értik és létrehozásában, fenntartásában nem vesznek tevékenyen részt, akkor lázalom marad az igazságosság és a demokrácia. Amerika stabilitását a szerző szerint az angolszász jog meggyőző uralmának köszönheti.

Képviselési kormányzás

Az angolszász jogszokás nem elegendő a demokrácia sikerességéhez, kell még valami, és ez a képviselési törvényhozás és kormányzás. Némely görög városállamban a polgárok ismerték egymást, a közügyeket megbeszélték, ha kellett, összegyűltek és

eldöntötték, mitévők legyenek. Ez volt a közvetlen demokrácia, amely azonban nagy méretű országok esetén nem működik. Képviselőket kell választani, akik a törvényhozásban meghatározzák a cselekvésszabályokat, és kormányt, amely e szabályok szerint az ügyeket intézi. A bírók pedig felügyelik az egész formahűségét. A szerző röviden összefoglalja a képviseleti politika történetét, kiemelt szerepet szán Edmund Burke-nek, aki az angol képviselőház tagjaként meghatározta és példaként megélte a képviselő normatív fogalmát. Eszerint a képviselő megválasztása előtt bemutatkozik választóinak, akik tetszésük szerint megválasztják. Ezek után azonban a képviselő csak legjobb tudására és lelkiismeretére támaszkodik. A képviselő nem csupán munkájával, de ítéleteivel tartozik választóinak, és áruházzá válik, ha egyes választói csoportok nyomásának engedelmeskedik. A megválasztott képviselő nem az adott választókerület, hanem a parlament tagja. A szerző hangsúlyozza, hogy a fiatal amerikai képviselőtestületek, például a virginiai Polgárok Háza törvényhozói megközelítették Burke normatív eszményét, akik közül több „régii ültetvényes család sarja, magabiztos és önálló ítéletű ember” volt. (75.) Ez az a pont, ahol közbelépnek a multikulturalizmus papjai és a fekete örökséget feltámasztó prókátorok, akik szerint a határozottság és döntésképeség a fekete rabszolgák görnyedt hátán állva volt lehetséges. Történetileg igazza lehet a kritikussoknak, ám a bírált képviselők éppen arra jöttek rá, hogy változásra van szükség, és megteremtették a világot, ahol minden egyes embernek, borszínre tekintet nélkül egyenlő esélyei vannak.

Richard Rorty, James Baldwin, *The Fire Next Time* (Tűz lesz legközelebb) könyvéből idéz. A cím egy spirituáléra utal, amelyben Isten a vízözön után azt ígéri, legközelebb a tűz következik. „Ez az a bűncelekmény, amivel országomat és honfitársaimat vádoló, és amiért sem én, sem idő, sem történet soha nem fog megbocsátani nekik. Hogy leromboltak és folyamatosan rombolnak sok százezer életet és ezt nem tudják és nem is akarják tudni”¹¹. A megbocsátás e hiánya jól kifejeződik egy beszélgetésben, amit Baldwin Elijah Muhamaddal, az amerikai Iszlám Nemzet (*Nation of Islam*) vezetőjével folytat. A fekete muszlimok azt állítják, hogy a fehér emberek őrdőgi tudósok által létrehozott homunkuluszok.

Rorty megállapítja, ez a hipotézis a rabszolgavásárok és lincselések embertelen kegyetlenségének következménye. Ugyanakkor azt írja, hogy még ha Baldwin nem is tud megbocsátani, amerikaiinak tartja magát, és országát szeretné jobbá tenni, vagyis megértette az amerikai demokrácia morális imperatívuszát. Könyve végén Baldwin ezt mondja: „Nem vagyok Amerika kitartható; az elsők közt érkeztem partjaira. ... Ha mi – és most a viszonylag tudatos fehéreket és a viszonylag tudatos feketéket értem, akiknek szeretőkként a másik tudatára kell hivatkozni vagy azt megalkotni – nem tétovázunk kötelességünkben, akkor képesek vagyunk, még ha kevesen is, hogy véget vessünk a faji rémálomnak, és beteljesítsük országunkat, megváltoztassuk a világ történetét”¹². Rorty szerint még a legkeményebb fekete bírálók számára is Amerika jövőt hordozó morális fogalom, amelyért érdemes dolgozni, amit érdemes „beteljesíteni” (*achieve*).

Ezért Rorty a multikulturalizmust sem tartja sokra. Szerinte főleg olyan identitásokat keresni, amelyek fájnak vagy fájdalmat okoznak, és amelyek elválasztják egymástól az embereket, és nem az alkotmány által elvárt és elősegített politikai egységet szolgálják. Az amerikai költő, Walt Whitman gondolkodásmódjára hivatkozik, akit „nem érdekelt a megörzés”. Versengést akart és érvelést a különféle emberi életformák közt. A múltból áthagyományozott sebek begyógyítása egyedül a jövőbe tekintéssel lehetséges, melynek egyik módja, hogy olyan intézményeket hozunk létre, amelyek nem aláznak meg. Olyan társadalmat alkotunk, ahol egyének nem próbálják meg folyamatosan egymást lealacsonyítani. Dewey fő célja az intézményesített önzés, Whitmané pedig a társadalmilag elfogadott szadizmus megszüntetése.¹³

A komolyan vett, individuumokra épített, szerződéses alapú, jövőbe tekintő demokráciát Rorty az amerikai alapítókat követve az emberiség gyógymódjának tekinti. „Semmi, amit egy nemzet tett, nem teheti lehetetlenné egy alkotmányos demokrácia számára, hogy visszanyerje önmaga tiszteletét.”¹⁴ A demokrácia közös remény, hogy a múltnál jobb világot hozhatunk létre, és ezzel meggyőzhetjük a múltból itt maradt bűnökkel vádolókat. Egy politikai közösség öntisztelete legalább annyira fontos számára, mint az, hogy elismeri a történelemben elkövetett bűneit. Akárhova nézünk a történelemben, az ókortól napjainkig, mai értelmezésünk szerint történelminek nevezhető bűnöket látunk. Ezért javasolja Rorty, hogy hagyjuk felejtük el ezt az érvelési módot. Szerinte a bűnök felsorolása, a történelmi sebek nyalogatása nem járható út, ha jó világban akarunk élni és utódainknak élhető világot akarunk hagyni.

Richard Rorty szavait Kirk műve összefoglalásának is tekinthetjük, amikor a nemzeti büszkeségről ír, mintegy alátámasztva a kiinduló tézist, hogy az amerikai akár konzervatív, akár liberális, nem az árok két oldalán áll, mivel nincs árok.

„A nemzeti büszkeség országoknak ugyanaz, mint az önmaga tisztelete az egyéneknek: az önjavítás szükségszerű feltétele. Túl sok nemzeti büszkeség harciasságot és imperializmust eredményez, akár a túlzó öntisztelet, amely arroganciát eredményez. De a túl kicsi öntisztelet nehezzé teszi az egyének számára, hogy morális bátorságot tanúsítsanak, mint ahogy az elégtelen nemzeti büszkeség valószínűtlenné teszi, hogy erőteljes és hatékony vitákat lehessen folytatni a nemzeti politikáról. A saját országgal való érzelmi összefonódás – erőteljes szégyen vagy izzó büszkeség a történet különböző korszakai iránt és különböző mai politikákkal kapcsolatban – szükségszerű, ha azt akarjuk, hogy a politikai mérlegelések képzeletgazdagok és produktívak legyenek. Az ilyen mérlegelések csak akkor jönnek létre, ha a büszkeség túlsúlyban van a szégyenérzethez képest.”¹⁵

„Az 1787-es Alkotmányozó Nemzetgyűlés valóban a képviseleti kormányzás soha felül nem múlt teljesítménye volt”, (76.) állítja Kirk, miután a rákövetkező egynegyed évezred fényesen igazolta tételét. Elsősorban azt, hogy kétszázötven éven keresztül sem sikerült elhítenni az amerikaiakkal, hogy árok vannak, hiszen mindenki az alkotmány oldalán áll, „mi, a nép”.

A szív szokásai

Hogy lehetséges mindez? Rorty szerint „a gyakorlattal való szakítás elméleti hallucinációkat okoz”¹⁶. Russell Kirk ezt a tételt bizonyítja azzal, hogy az amerikaiak nemcsak hisznek és tisztelik a közösen alkotott jogot, még ha procedurális értelemben képviselők által történik is ez az alkotás, hanem a gyakorlatban, a mindennapi életükben is mellé állnak.

Alexis de Tocqueville, Amerika tizenkilencedik századi francia leírója felteszi a kérdést, hogy alakulhatott ki, hogy a kontinens méretű ország szinte magától, önműködően, kényszerítés nélkül nemcsak tökéletesen működik, de hatalmas fejlődésben van. A választ az amerikaiak beállítódásában találja meg. „Tehát az erkölcsöknek köszönhető, hogy Amerikában egyedül az Egyesült Államok lakói képesek elviselni a demokrácia uralmát, és a különböző angol-amerikai demokráciák az erkölcsök jóvoltából mondhatók többé-kevésbé rendezetteknek és virágzóknak.”¹⁷ Az új világba érkezve a végtelen mezők, az üresség elsodorta volna őket, ha nem fogódnak össze, nem kapaszkodnak egymásba és vallásukba, erőt merítve a kiszámítható, észszerű, erkölcsös

élethez. Az angol elit egyetemek mintájára nagyon hamar egyetemeket hoztak létre és a lehető legmagasabb szintű képzésre törekedtek. A magas színvonalú oktatás mellett az európai szokással ellentétben mindig hangsúlyt fektettek a gyakorlati, közösségi felelősségvállalás elsajátíttatására.

Kirk könyvét mindenkinek el kellene olvasni, aki jobb világot akar saját országában. A legelső modern demokrácia létrehozó elveihez és fejlődéshitéhez való hűséget az európai kontinens felől konzervatívnak tekinteni annyit jelentene, hogy nem értettük meg a fogalmak ottani működését. Amit a múltból őriznek, és a jövőbe átmentenek, az számunkra még inkább csak egy lehetséges jövő, amelynek esetleges kialakítása során nyilván hangsúlyozott felelősséggel kell támaszkodni a földrésznyi ország népeinek etnikai, nyelvi, kulturális hagyományaira. Az amerikai konzervativizmus tartalma az európaiak számára még jövőre irányuló felszólítás a kontinens méretű igazságosság procedurális megvalósulásának elindítására.

JEGYZETEK

- 1 A szöveg írását azzal a szándékkal kezdtem, hogy könyvbemutatót írok Russell Kirk, *Amerika brit kultúrája* című könyvről (Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2020. 158. o. Eredeti: *America's British Culture*, New York and London, Transaction Publishers, 1993. Fordította Pásztor Péter.) De végül tanulmány lett a jó társadalom lehetőségéről és Amerikáról, mint erre irányuló elhatározásról, kísérletről, lehetséges jó vagy elrettentő példáról.
- 2 Vö. pl. Alexander Hamilton, James Madison, John Jay, *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*, Budapest, Európa, 1998.
- 3 Szent Anzelm „fölfelé nyitott” érvelési logikájának értelmezéséhez vö. Boros János, Lendvai L. Ferenc (szerk.), *Bevezetés a filozófia történetébe*, Budapest, Osiris, 2009, 61–63. A könyv az interneten is megtalálható: *Filozófiatörténet általános bölcsészeteknek*; http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/indexfd6d.html?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=33
- 4 Vö. Boros János, *Pragmatikus filozófia*, Pécs, Jelenkor, 1998, 16–31.
- 5 Számos kiadás, pl. Hamilton, Madison, Jay i. m. 643.
- 6 Richard Rorty, *Achieving our Country*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998, 48.
- 7 Rorty, i. m. 46–47.
- 8 Rorty, i. m. 63.
- 9 Russell Kirk, *The Conservative Mind*, Chicago, Henry Regnery Company, 1960, 521–522.
- 10 Louisiana államban a magánjog a római, francia és spanyol jog hagyományára épül, míg a büntetőjog a közös jogon (*common law*) alapul, az eljárási és adminisztrációs jog pedig a többi amerikai államéhoz hasonló.
- 11 James Baldwin, *The Fire Next Time*, New York, Dell, 1988. (eredeti 1963.) 5. idézi Richard Rorty, *Achieving Our Country*, 12.
- 12 Uo.
- 13 Rorty, i. m. 23–25.
- 14 Rorty, i. m. 32.
- 15 Rorty, i. m. 3.
- 16 Rorty, i. m. 94.
- 17 Alexis de Tocqueville, *Az amerikai demokrácia*, Budapest, Európa, 411. Idézi Kirk 88–89.